

İKİNCİ OTURUM

OTURUM BAŞKANI : *Av. Kazım KOLCUOĞLU*^(*)

“TÜRK ANAYASASI’NIN AVRUPA ANAYASASI’NA UYUM SORUNU”

KONUŞMACILAR : 1) Prof. Dr. Annie GRUBER

**“Avrupa Birliği’nin İşleyiş Sürecinde
Avrupa Yurttaşlığı”**

: 2) Yrd. Doç. Dr. Bertil Emrah ODER

**“Avrupa Birliği’nde Çokmerkezli
Anayasacılığın Yapısal Sorunları: Yetki
Çalışmaları ve İkincilik İlkesi Işığında
Türkiye İçin Karşılaştırmalı Gözlemler”**

: 3) Murat ŞEN

**“Egemenliğin Kollektif Kullanımı: AB’nin
Anayasal Yapısına Uyum Açısından
Anayasamız”**

: 4) Doç. Dr. Sibel İNCEOĞLU

**“Türkiye: AB’nin Yetkileri Karşısında Nasıl
Bir Egemenlik Anlayışı”**

---

^(*) İstanbul Barosu Başkanı.

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN İŞLEYİŞ SÜRECİNDE AVRUPA YURTTAŞLIĞI

Prof. Dr. Annie GRUBER^(*)

Konuşmama başlamadan önce, sayın başkana, anayasa mahkemesine ve mahkeme üyelerine beni buraya davet ettiler için teşekkür ediyorum.

Burada ele aldığımız konulara özel bir ilgim olduğunu belirtmek isterim. Bu toplantıya iki sıfatla katılıyorum. Hem Avrupa hukuku uzmanı olarak hem de Türkiye ile ilgili araştırmalar yapan biri olarak. Geçenlerde Paris'te Türkiye ve Avrupa konulu bir toplantı gerçekleştirdik. Sizin de belirlemiş olduğunuz konular tartışıldı, çok önemli bir katılımvardı ve değişik fikirler karşı karşıya geldi.

Şimdi asıl konumuza gelecek olursak Avrupa vatandaşlığından bahsediyoruz. Bu, oldukça hassas ve Avrupa kurumlarında her geçen gün daha fazla önem kazanan bir konu. 1992 tarihli Maastricht Antlaşması Avrupa vatandaşlığının doğum belgesi olup eski Avrupa medeni topluluğuna entegre yeni bir topluluk oluşturmuştur. Bu antlaşmanın 17. maddesine göre "Bir üye devletin vatandaşası olan herkes Avrupa vatandaşıdır". Eski anlaşmaların tarihini temel aldığımızda Avrupa vatandaşlığı 40 seneden biraz daha uzunca bir süre Avrupa topluluğu metinlerde yer almamıştır. 40 yıl boyunca eksik olan tek konu bu değildir. Kadınlar da bu ilk metinlerde unutulan konulardan biridir.

Her ne kadar Avrupa yapılanmasının siyasi ve insani boyutu Avrupa birlliğinin kurucularından Robert Schuman'ın "Devletlerin koalisyonunu sağlamıyoruz insanları bir araya getiriyoruz" gibi ifadelerinde ve bu kişilerin zihinlerinde yer alsa da, ilk metinlerde Avrupa vatandaşlığına rastlamıyoruz. Etik değerlerin ardında önem arzeden ilk konu muhakkak ki insanlardır yani. Almanya ve Fransa'yı karşı karşıya getiren savaşların oluşturduğu kısır döngüye son verme yönündeki kararlı iradeleri, 1951 tarihli Kömür Çelik Topluluğu Antlaşması (CECA) ile kendini göstermiştir. Bunu, iki topluluk daha izlemiştir; 25 Mart 1957 tarihli ortak pazarı ve Avrupa atom enerjisi topluluğunu kuran Roma antlaşması karşımıza çıkmaktadır. Bu anlaşmaların içeriği aynı felsefeden, aynı dinamizmden yola çıkarak hazırlanmıştır. Asıl amaç, siyasi Avrupa'nın işlevsel bir şekilde

---

^(*) Paris Üniversitesi Öğretim Üyesi.

yapılanmasına katkıda bulunmaktadır. İlk önce ortak bir şeyler ortaya konulmuş daha sonra kademeli bir şekilde bu ortak alan ve ortaklar genişletilmiştir.

Ama antlaşmalarda mevcut olan sade bir ekonomik gerçekliğin ötesinde, hiç değişmeyen fikir ortaya konulmuştur. Bu da aynı hukuk kurallarına tabi insanların oluşturduğu bir bütünlüktür. Topluluğun Adalet Divanı 1963 tarihli Van Gain Enlosse (?) kararında “Topluluk sadece üye devletler arasında yasal yükümlülükler ortaya koyan bir anlaşmadan ibaret değildir. Bu anlaşma, üyeleri sadece devletler değil aynı zamanda bu devletlerin vatandaşları olan yeni bir hukuk düzeni ortaya koymaktadır.

Topluluğun üyesi olan devletlerin vatandaşları faal vatandaşlık haklarını, ilk defa bir kararın ardından 20 Eylül 1979'da yapılması kararlaştırılan Avrupa seçimlerinde kullanmışlardır.

Avrupa parlementerler meclisi adını, 30 Mart 1962 tarihli kararıyla, Avrupa parlamentosu olarak değiştirmiştir, fakat bu isim resmen 1986 tarihli Avrupa Tek Senediyle benimsenmiştir. Bu yeni süreçle hem demokratik hem de temsilci seçimlerin gerçekleştirilemesi hedeflenmiştir.

Avrupa vatandaşlarına tanınan ilk siyasi hak, Avrupa vekillerini seçmek için kullananacakları seçmen sıfatıdır. Bu ilk ilerlemelere rağmen, Avrupa'nın sadece ekonomik, yasal, teknik ve gitgide daha karmaşık bir hal alan yapıya büründüğüne dair eleştiriler gelmeye devam etmiştir. Komisyon, bir otokrasi ve teknokrasi yetkisi kullanmakla suçlanmıştır. Kamuoyu Avrupa yapılanmasına karşı tepkiler geliştirmiştir. Kitlelerin bu yapılmaya karşı heyecanı sağlanamamış ve ilk Avrupa seçimlerinde katılım oranı % 40 olarak gerçekleşmiştir. Bu da vatandaşların yeterince dikkate alınmadığını göstermiştir.

Avrupa kurumları hakkında genel bir bilgi eksikliği ve açık bir ilgisizlik, uygulanan Avrupa politikalarının yetersizliğini göstermiş ve vatandaşlara yönelik bir politika uygulamanın gerekliliğini ortaya koymuştur. Haziran 1984'te Fontainbleau Avrupa Konseyi başkanlığı döneminde bu konular gündeme alınmıştır. Topluluğa "Vatandaşlar ve dünya nezdinde Avrupa topluluğunun kimliğini ve imajını güçlendirmek için gerekli tedbirleri" alma görevi verilmiştir. Bu tedbirleri hazırlamak için geçici bir komite (vaztadalar için Avrupa komitesi) teşkil edilmiştir. Adonnino komitesi hazırladığı ilk raporu Brüksel Avrupa Konseyine Mart 1985'te, nihai raporu ise 25 Haziran

1985'te sunmuştur. Bu raporların amacı ortaya atılan ilk fikirleri somut hale getirmektir.

“Vatandaşların Avrupa’sı”, bayrak (mavi fon üzerine – o dönemde sadece 12 üye olduğundan – 12 yıldız) ve marş (mutluluk marşı) gibi güçlü sembollerle somut bir hal almıştır. Bu sembollerin 29 Mayıs 1986 tarihinde Brüksel’deki Avrupa Topluluğu binası önünde gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra Adonnino komitesinin raporları da vatandaşların ve sermayenin dolaşımını ayrıca insanların kendi seçtikleri işi Avrupa’nın her yerinde icra etmelerini kolaylaştırmak amacıyla değişik hükümlerin getirilmesinde temel alınmıştır.

Böyle olmakla beraber, vatandaşların Avrupa’sı ile ilk kez Birliğin birinci antlaşmasında yerini alan Avrupa vatandaşlığı arasında hassas bir marj bulunmaktadır. Ve ilk defa Maastricht’té Avrupa vatandaşlığından bahsedilmesi bir tesadüf değildir. Yeni antlaşma eski Avrupa yapılanmasına çok açık bir değişiklik getirmiştir. Artık Avrupa eleştirildiği gibi sadece ekonomik bir yapılanma değildir, aksine vatandaşları daha fazla dikkate alan bir siyasi kimliğe de sahip olmaya başlamıştır. Bu açıdan Avrupa birliği’ni kuran antlaşmanın birinci maddesinde bu ilke şu şekilde ifade edilmiştir: “İş bu antlaşma, süreç içinde yeni bir dönüm noktası olup kararların vatandaşlara mümkün olduğunda yakın bir şekilde alındığı ve Avrupa halkları arasında daha sıkı bir ilişki kuran bir Birlik yaratmaktadır”.

Bu ilkeye uygun olarak, antlaşma gerçek bir Avrupa vatandaşlığı statüsü ortaya koymuştur. Bu statü kimi zaman 19. ve müteakip maddelerde belirtilen temel medeni haklarla kimi zaman da demokratik bir şekilde yani genel oyla seçilen tek Avrupa kurumu olan Parlamentonun yetkilerinin arttırılmasıyla kendini göstermiştir.

Bunu takiben 17 Haziran 1997 tarihli Amsterdam Antlaşması 1992 antlaşmasında belirlenen hükümleri güçlendiricesine birliğin yeni hedeflerini ortaya koymuştur. Bunlar: “Birlik vatandaşlığının tesisi suretiyle istihdamın savunulması, üye devletlerin vatandaşlarının haklarının ve menfaatlerinin korunmasıdır”.

Bu metin 26 Şubat 2001 tarihli Nice Antlaşması ile tamamlanacaktır. Daha sonra yanlış hatırlamıyorum 29 Ekim 2004 tarihinde imzalanan Avrupa anayasası antlaşması (su anda 25 üye devletin onayından geçen) bütün bu müktesebatı bir araya getirecek ve yeni haklar verecektir.

Avrupa vatandaşlığının birlik kurumlarının işleyişindeki rolünü anlamak için, bu konuda bir takım önemli hükümler getiren ve daha sonra zenginleştirilen birlik antlaşmasının yanı sıra yürürlüğe girmesi

için son onay tarihi 1 Kasım 2006 olan anayasa antlaşmasına bakmak gerekmektedir. Bu anayasa, ya parlamentolarda ya da referandum yoluyla 25 üyenin tamamı tarafından onaylanmak durumundadır.

Şimdi birlik antlaşmalarında Avrupa vatandaşlığının statüsüne bakalım.

Birliğin üç antlaşmasındaki farklı öğeler incelenecak olursa, hakların sürekli genişletildiği ve daha güçlü bir Avrupa kimliği oluşturduğu görülür.

İlk antlaşmaya yani Maastricht antlaşmasına bakalım. Bu antlaşmada çok sayıda ve önem açısından farklılık arz eden medeni haklar görüyoruz.

Bunlardan bazıları Avrupa parlamentosunun doğrudan genel seçimle seçilmesi gibi çoktan kazanılmış haklar. Bu hak Ekonomik Topluluğun 19. maddesinde de yeniden ele alınmıştır. Böyle bir hak, seçme ve seçilme hakkını sadece ulusal boyutta düşünen bazı devletler için yeni bir gelişmedir. Birlik metinleri ilk defa böyle bir hakkı doğrudan vermiştir.

Bir üye devlette ikamet eden ve o devletin tabiiyetinden olmayan birlik vatandaşı oradaki belediye seçimlerine katılabilir. 19 Aralık 1994 tarihli direktife göre belediye seçimlerinde uygulanacak usul ve esaslar üye devletlerce belirlenir.

İşlevsel açıdan, bu maddenin ikinci şartı, her üye devletin belediye seçimlerinde uygulayacağı usulü kendisinin belirleyeceği anlamına gelir. Ve bununla ilgilenen Avrupa vatandaşlarının bu rejim tarafından belirlenen koşulları yerine getirmesi gereklidir. Mesela Fransa örneğini alacak olursak, gereken şartlar 18 yaşını doldurmuş olmak, belediyenin seçim listesinde kayıtlı olmak, yüz kızartıcı bir suç nedeniyle seçim hakkını kaybetmemiş olmak ve ikamet yeri olarak o belediyeye bağlı olmaktır.

Bu direktifin 3. maddesi şunu belirtmekte: "Seçim günü;

1 – Birlik vatandaşı olan (yani bir üye devletin vatandaşı olan) ve

2 – O ülkenin tabiiyeti olmaksızın, ikamet ettiği üye devletin seçme ve seçilme mevzuatlarının belirlediği koşulları yerine getiren herkes, o üye devletin belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Belediye seçimleri sizin de bildığınız gibi

vatandaşlara en yakın seviyede gerçekleştirilen seçimler olduğundan bu maddenin ayrı bir önemi var.

İşlevsel açıdan, bu maddenin ikinci koşuluna göre her üye devlet belediye seçimlerinde geçerli olacak yöntemi kendisi belirler ve ilgili Avrupa vatandaşları bu rejim tarafından belirlenen koşullara tabi olmak durumundadır.

Fransa seçme ve seçilme hakkını sadece kendi vatandaşlarına veren ülkeler arasıydı ve bu nedenle 25 Haziran 1992 tarihli bir revizyonla anayasasını değiştirmek zorunda kaldı ve anayasasına "Avrupa Toplulukları ve Avrupa Birliği" başlıklı (madde 14) yeni bir madde ekleyerek bu durumu değiştirdi. 1 Mart 2005 tarihli son anayasa değişikliği bu konuyu tekrar ele aldı ve ek düzenlemeler getirdi.

Uygulamada, sadece yerel hayatı ilgi duyan ve bunun aktif bir parçası olmak isteyenler ikamet ettikleri üye devletin seçim kütüğüne kaydolur, fakat bu çok küçük bir azınlıktan ibarettir. Fransa'dan örnek verecek olursak, 2001 belediye seçimlerinde yani en son yapılan belediye seçimlerinde Fransa'da ikamet eden ve seçme ve seçilme hakkı için kütüklere kaydını yaptıran Avrupa vatandaşların oranı sadece yüzde 16 idi.

Bir üye devlette ikamet eden ve o devletin tabiiyeti olmayan Avrupa vatandaşlarının Avrupa parlamentosunda seçme ve seçilme hakkı da aynı şekilde Maastricht antlaşmasının 19. maddesi tarafından öngörmektedir. 6 Aralık 1993 tarihli Avrupa Konseyi Direktifi bunun uygulanma koşullarını belirlemiştir.

Avrupa vatandaşlarının bütün üye devletlerde serbest dolaşımı ve ikamet etmesi için çok geniş haklar veren Maastricht Antlaşması çok önemli bir hakkı daha öngörmektedir. Antlaşmanın 20. maddesine göre "Üçüncü ülkelerde bulunan ve ülkesi o ülkede temsil edilmeyen herhangi bir üye devletin vatandaşı, eğer diğer bir üye devlet orada temsil ediliyorsa o üye devletin elçiliğinin sunduğu diplomatik korumadan eşit şartlarda yararlanır". Bu şekilde o üçüncü ülkede temsilciliği bulunan herhangi bir üye devlet, ülkesi orada temsil edilmeyen bir Avrupa vatandaşını kendi vatandaşı gibi korur ki, bu çok önemli bir haktır.

Bu antlaşma, her Avrupa vatandaşına Avrupa parlamentosuna dilekçe sunma hakkı da tanımaktadır. Bu hakka göre, Birlik vatandaşı olan herkes, aynı zamanda herhangi bir üye devlette ikamet eden bütün tüzel ve gerçek kişiler, bireysel ya da toplu bir şekilde, Topluluğun ilgi alanına giren herhangi bir konuya Parlamentonun

dikkatini çekmek için dilekçe verme hakkına sahiptir. Burada bireylerin de bu hakka sahip olduğu genelde unutuluyor o yüzden altını bir kez daha çizelim. Avrupa parlamentosunun elindeki istatistiklere göre en çok çevre, sosyal alan ve serbest dolaşım ile ilgili dilekçe sunuluyor. Her sene 1200 ile 1400 arasında dilekçe geldiğini söylüyor parlamento.

Maastricht antlaşması ulusal toplum için çok önemli olan bir kurumun oluşturulmasını öngörmektedir ki bu da Ombudsman kurumudur. Ombudsman, Strasbourg Parlamentosu tarafından aday gösterilir ve görevi birlik vatandaşlarını topluluğun yanlış ve kötü uygulamalarına karşı korumaktır. Vatandaşlar yetersiz, haksız ve geciken uygulamalarda kendilerini korumak için bir araca bir fırsatı sahip olmaktadır bununla.

Vatandaşların sunduğu şikayetler Avrupa kurumlarında usulüne uygun bir şekilde değerlendirilmelidir. Ombudsman bu aşamada bir çözüm arar, ilgili Avrupa kurumunun bir hatası olmuşsa bunu belirler ve vatandaşa hakkın iadesi için neler yapılması gerektiğini inceler.

Burada çok ilginç bir hükmün daha var. Antlaşmanın bu hükmüne göre, bahsedilen hükümlerin nasıl uygulandığı her üç senede bir düzenlenen raporlarla takip edilmek zorunda. Avrupa komisyonu hazırladığı bu raporları bütün Avrupa kurumlarına, Konseye, Parlamentoya ve Ekonomik ve Sosyal Komiteye sunmaktadır.

Bu haklarının tamamının geliştirilmesi için gerekli çağrılar da yapılmaktadır. Bu vatandaşlık haklarının yanı sıra, Avrupa Parlamentosunun yetkileri sürekli arttırmaktadır. Bunun amacı ise, biraz önce de dediğim gibi, kararların mümkün olduğunda vatandaşlara yakın alınmasıdır, zira parlamento üyeleri doğrudan genel seçimle işbaşına geldiklerinden Avrupa vatandaşlarını en iyi temsil eden bu vekillerdir. Dolayısıyla parlamento'nun yetkilerinin artırılması bu açıdan manidar. Parlamento'nun komisyon üyelerinin seçiminde söz sahibi olması, dilekçe hakkı, Ombudsman kurumunun oluşturulması, vatandaşların şikayetlerini incelemek üzere bir araştırma kurulunun kurulması ve ortak karar prosedürü gibi düzenlemelerin tamamı bu bakış açısı ile getirilen yeniliklerdir.

Ortak karar prosedürü on beş kadar alanda uygulanmaktadır. İç Pazar, eğitim, sağlık, çevre, teknolojinin geliştirilmesi ortak karar prosedürünün uygulandığı alanlara örnek olarak verilebilir.

Bütün bu temel hükümler daha sonra yapılan antlaşmalarla da tamamlanmıştır. İkinci antlaşma 2 Ekim 1997 tarihli Amsterdam

antlaşması olup radikal bir değişikliğin de başlangıcı olmuştur. O ana kadar ihmäl edilen bir konu gündeme getirilmiş ve büyük bir boşluk doldurulmuştur. Bu da sosyal boyutun artık göz önüne alınacak olmasıdır. Birinci antlaşmada vatandaşlar ve sosyal boyut yer almamaktadır. Artık istihdam ve vatandaşlık hakları birliğin merkezine oturtulacak ve Avrupa vatandaşlığını geliştirmek için siyasi irade gereklili adımları atacaktır.

Ortak hükümler kısmında yer alan 2. madde istihdamın arttırılmasını da artık birliğin hedefleri arasına yerleştirmektedir. Avrupa Topluluğu ekonomik politikaların da yardımıyla bu hedefi gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bütün politikalarda, konu ne olursa olsun, sosyal boyut göz ardı edilemez. 1997'de Avrupa'da 17 milyon işsiz olduğunu düşünürsek Avrupa Birliği'nin o dönemde ne kadar hassas ve önemli bir konuya dejindiğini anlayabiliriz.

Ama her şeyin ötesinde antlaşmanın insan haklarına ve temel haklara verdiği önem Avrupa vatandaşlığı statüsünün geliştirilmesini sağlamıştır.

İnsan haklarıyla ilgili olarak, ortak hükümler kısmının 6. maddesi "Avrupa Birliği özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlükler saygı ve hukukun üstünlüğü gibi üye devletlerde ortak olan ilkeler üzerine kuruludur. Birlik 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanan İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesinde garanti altına alınan ve üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden kaynaklanan temel haklara saygı gösterir. Bunlar topluluk hukukunun genel ilkeleri olarak kabul edilir" demektedir.

Burada belirtilen ilkeler sizin de bildiğiniz gibi Kopenhag kriterlerini oluşturmaktadır. Fakat burada ilginç olan şey ilk defa bir antlaşma ile birlik ilkelerini ihlal eden devletlere yaptırılmıştır. 7. maddeye göre "Hükümet ve devlet başkanlarının katılımıyla toplanan ve üye devletlerin üçte birinin ya da komisyonun teklifi üzerine, Avrupa parlamentosunun da onayını aldıktan sonra, oybirliği ilkesiyle hareket eden Konsey üye devletlerden birini oturuma çağırıp yorumlarını dinledikten sonra birlik prensiplerinin bu devletçe ihlal edildiği sonucuna varabilir. Bu belirlendikten sonra, konsey nitelikli çoğunlukla bu üye devlet hükümetinin temsilcisinin konseydeki oy hakkı antlaşmalarca verilmiş bazı haklarını askıya alabilir. Bunu yaparken Konsey, böyle bir askıya almanın gerçek ve tüzel kişiler üzerindeki olası etkisini dikkate alacaktır".

Antlaşmanın birlik vatandaşlarına verdiği haklardan biri de “farklı olma hakkıdır”. Bu hak kapsamında milliyetten dolayı ya da “cinsiyet, ırk, etnik köken, din, inanç, fiziksel özür, yaş ve cinsel eğilim nedeniyle yapılan her tür ayrımcılık” yasaklanmıştır.

Temel haklar, çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi, sosyal korumadan yararlanma, sosyal diyalog, insan kaynaklarının geliştirilmesi (madde 136), fakirliğe ve tecride karşı mücadele (AT madde 137), iş yaşamında (özellikle maaşlar konusunda) kadın erkek eşitliği (AT madde 141) gibi sosyal hükümleri de içermektedir. Fransa'da da iş hayatında kadın erkek eşitliğinin tam olarak gerçekleştiğini söyleyemeyiz, zira özel sektörde kadınlar aynı işi yapan erkeklerden % 25-30 oranında daha düşük maaş almakta.

Bütün Avrupa vatandaşları Ombudsman da dahil olmak üzere birlik kurumlarıyla (Avrupa parlamentosu, Konsey, Komisyon, Adalet Divanı, Sayıştay) kendi dilinde yazışma gerçekleştirmeye ve bunun cevabını yine kendi dilinde alma hakkına da sahiptir (madde 17-22). Bu gayet önemli bir hak. Avrupa vatandaşlarının birlik kurumlarının işleyişi hakkında resmi bilgi alma hakkı var yani. Bu hak “şeffaflık” maddesi adı altında Antlaşma tarafından vatandaşlara verilmiştir. Vatandaşlar Avrupa Parlamentosunun, Konseyin ve Komisyonun ve son anlaşmalarla kurulan diğer Avrupa kurumlarının resmi belgelerine erişim hakkına sahiptir. (Bu hak bazı üye devletlerde daha önceden verilmiştir. Mesela Fransa'da 17 Temmuz 1978 tarihli bir kanunla bu hak vatandaşlara verilmiştir). Bunun bir istisnası var. Eğer sır olarak kabul edilen bir takım idari belgeler varsa, bunların kamu menfaati ya da özel menfaat nedeniyle gizli tutulması öngörülümüştür (AT madde 255)

Amsterdam antlaşması ile verilen temel hakların arasında kültürel çeşitliliğin korunması (AT madde 151), halk sağlığının korunması ve geliştirilmesi (madde 152), sadece ekonomik olarak değil bütüncül bir şekilde düşünülen tüketicilerin korunması (madde 153) ve çevrenin korunması ve iyileştirilmesi (madde 2 ve 6) de bulunmaktadır.

Bu tür konular Maastricht antlaşmasında Konsey ve Parlamentonun ortak karar prosedürüyle halledeceği konular olarak belirlenmiş ve bunun geçerli olduğu alan Amsterdam Antlaşmasıyla genişletilmiştir.

16 Şubat 2001 tarihli Nice Antlaşması, yani birliğin üçüncü antlaşması o aşamaya verilen hakları tamamlar nitelikte ek düzenlemeler getirmiştir. Pozitif hukuk niteliğindeki bu antlaşma

Amsterdam antlaşması ile halledilemeyen bazı konulara çözüm getirmeyi öngörmüştür. Komisyonun yapısı, Konsey içerisinde oyların kullanılma şekli ve daha geniş bir alanda nitelikli çoğunluk ile kararların alınması konularında kolaylıklar sağlanmıştır. Nitelikli çoğunluğa doğru kaymanın sebebi, oybirliğinin gerekliliği fakat elde edilemediği durumlarda meydana çıkan süreç tıkanmalarını ortadan kaldırmaktadır. Birlik kurumları arasında daha sıkı bir işbirliği de öngörülen düzenlemeler arasındadır.

7-11 Aralık 2000 tarihleri arasında düzenlenen Nice zirvesinde bir takım zorluklarla karşılaşıldığından bu antlaşmanın bir seferde imzalanması mümkün olmamıştır. Tartışmalar, kulisler olmuş ve 16 Şubat 2001 tarihinde bu antlaşma imzalanmıştır. İrlanda, antlaşmada uygun olmayan bazı hükümler gördüğünden, 29 Mart 2001'de bu metni imzalamayı reddetmiş, 2002'de ikinci bir referandumla kabul etmiştir. Ancak kabul edilen bu metin tabii ki mükemmel ve eksiksiz değildir. Nasıl ki Amsterdam'da halledilemeyen ve Nice'e devredilen meseleler olmuşsa aynı şekilde Nice'te de halledilemeyen ve ötelenen meseleler olmuştu. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla 2001'den sonra en kısa süre içerisinde yeni bir hükümetler arası konferans düzenlenmesi öngörülmüştür.

Bazı aksaklıklara ve Avrupa vatandaşlığının Nice Antlaşması'nda doğrudan ele alınmamasına rağmen, bu antlaşma yeni bir erken uyarı mekanizmasıyla temel hakların korunmasını güçlendirmeyi hedeflemektedir. Amsterdam antlaşması ile biraz önce de söylediğim gibi üye devletlerin prensipleri ihlal etmesi durumunda yaptırımlara çarptırılması mekanizması getirilmiştir. Nice Antlaşması ile, ceza vermeden önce ülkelerin uyarılması öngörülmüştür. Yeni Avrupa Birliği Antlaşması'nın 7. maddesinin 1. fıkrasına göre, Konsey Komisyonun, Avrupa Parlamentosunun ya da üye devletlerin üçte birinin gerekçeli önerisiyle bir inceleme gerçekleştirir ve beşte dört çoğunlukla -çok büyük bir nitelikli çoğunluk bu- üye devletlerden birinde "ciddi bir ihlal riski" olduğu sonucuna varabilir. Bunun üzerine o devlete bu aksaklılığı ve riski gidermesi için gereklili çağrırlarda bulunur ve bu şekilde topluluğun hukuk kurallarından sapma ihtimaline karşı caydırıcı bir mekanizma devreye sokmuş olur. Amsterdam antlaşması ile getirilen yardım mekanizmasının uygulanabilmesi için önce Nice antlaşmasında belirtilen uyarı mekanizmasının işlenmesi gereklidir.

Tarihi gidişat açısından değerlendirecek olursak Nice Antlaşmasının ayrı bir önemi daha olduğunu görürüz. Konsey, Parlamento ve Komisyon ortak bir bildiri ile 7 Aralık 2000 tarihli

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nı Nice Antlaşması'na ilişirmiştir. Bu şart vatandaşların Avrupa Birliği'ne daha fazla yaklaşması için kendine bir hedef belirlemiş ve bununla ilk defa Avrupa yapılanmasına gerçekçi bir insan boyutu kazandırılmıştır. Bir barış ve ekonomik refah alanının oluşturulmasının yanı sıra bir de Avrupa kimliğinin ortak değerleri üzerine kurulu bir medeniyet alanı oluşturulması öngörlülmüştür ki bu oldukça yeni bir kavramdır. Bu Şartın gerçekten çok büyük bir sembolik değeri var. O ana kadar dağınık olan haklar ve özgürlükler toplanmış ve çağda uygun bir şekilde yeniden kaleme alınmıştır.

Nice antlaşmasının kaleme alınması esnasında ulusal kurumları ve Avrupa kurumlarını içeren dört değişik kategoriden temsilciler bir araya gelmiş ve bu yeni model Avrupa Anayasası taslağını kaleme alan konseyce de benimsenmiştir. Temsil edilen bu dört kategori; hükümet ve devlet başkanları, komisyon temsilcileri, Avrupa parlamentosu temsilcileri ve ulusal parlamentoların temsilcileridir. Adalet Divanı'ndan ve Konseyden ikişer adet olmak üzere dört tane de gözlemci hazır bulunmuştur.

Gerçekleştirilen yeniliklerden biri de çalışmaların şeffaflığını sağlamakaya yönelikdir. Toplantının bütün belgeleri yazılı olarak yayımlanmış ve sivil topluma forum imkanı sağlamak amacıyla bir internet sitesi kurulmuştur.

Konvansiyonun yapısı ve uygulanan usulün şeffaflığı ile gerçekleştirilen bu demokratik açılım, Nice antlaşmasının değiştirilmesi esnasında ve nihayet Avrupa Anaya Antlaşması'nın kaleme alınmasında ilham kaynağı olmuştur. Temel Haklar Şartı Avrupa Anaya Antlaşması'nın bir kısmını teşkil etmiştir, fakat kanuni bağlayıcılığı yoktur. Böyle olmakla birlikte üye devletlerin ortak medeniyet değerlerini tanımlaması açısından bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilebilir.

Temel haklar şartının kanuni değerini belirleyen Avrupa Anaya Antlaşması Avrupa vatandaşlığını ve buna bağlı bütün hakları daha da güçlendirmiştir.

Anaya antlaşmasında Avrupa vatandaşlığıyla ilgili önemli hükümler görüyoruz. Madde I-10/1 şunu diyor "Bir üye devletin vatandaşı olan herkes Birliğin de vatandaşıdır". Bu hüküm Maastricht'te de vardı, ama devamında bir yenilik var, madde şu şekilde devam ediyor: "Avrupa vatandaşlığı ulusal vatandaşlığın yerine geçmez, ulusal vatandaşlığa eklenir". Burada yeni olan Avrupa vatandaşlığının kendisi değil ulusal vatandaşlık üzerinde tamamlayıcı

bir niteliğe sahip olması. Önce üye bir devletin, daha sonra birlik vatandaşı olunuyor.

Madde I-10/2'ye göre ise birlik vatandaşları Anayasada belirtilen haklardan yararlanır ve vazifelere uymakla yükümlüdür. Kısaca sayacak olursak bu metin vatandaşlara şu hakları vermektedir:

- a) Bütün üye devletlerde serbestçe dolaşım ve ikamet hakkı (Avrupa pasaportu) madde III-125. Mesela Fransız pasaportuna sahip biri Avrupa pasaportuna da sahiptir ve bütün üye devletlerde serbestçe dolaşabilir.
- b) Avrupa parlamentosunda ve ikamet edilen üye devlette o devletin uyruğuna sahip vatandaşlarla aynı koşullarda belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı (madde II-100 ve III- 126)

Fransa'da ikamet eden avrupa vatandaşlarına belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı verilebilir. Yalnız bu kişiler belediye başkanı ya da başkan yardımcısı olamazlar. Belediye meclisindeki senatörlerin seçiminde de rol alamazlar. Meclis tarafından alınan kararlar bu maddenin uygulanma şeklini belirler. Bu noktada iki yorum yapmak istiyorum. Belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı topluluğa üye bütün devletlerde önceden verilmiş haklardı. Fransa da buna dahil. 2001'den beri bu hak geçerli. Fransa'da yaşayan Avrupa vatandaşlarının belediye seçimleri haricinde katılabilecekleri seçim var mıdır sorusunu soracak olursak anayasanın buna hayır cevabını verdığını görürüz. Avrupa vatandaşları sadece belediye konseyi üyesi olabilirler. Bildığınız gibi belediye konseyi üyeleri belediye başkanının verdiği emirleri icra eder ve tekliflerde bulunur. Ama bunun dışında bu kişilerin katılabilecekleri seçim yoktur. Anayasa bu şekilde bazı insanların kafasında soru işaretü teşkil edebilecek bazı meseleleri bu şekilde açıklığa kavuşturmaktadır.

Avrupa Anayasası ile devam edelim şimdi.

c) Avrupa vatandaşları ülkelerinin temsil edilmediği üçüncü ülke topraklarında temsilcisi bulunan diğer üye devletin diplomatik görevlileri tarafından aynı koşullarda korunma hakkına sahiptir. Bu konuya ilgili daha önceden yapılan düzenlemeler aynen kalmıştır.

d) Avrupa parlamentosuna dilekçe sunma hakkı, Ombudsman'a başvurma hakkı ve diğer Avrupa Birliği kurumlarından bilgi alma hakkı yine Avrupa Anayasası Antlaşması ile verilmiştir.

Birinci kısmın demokratik yaşam adlı IV. Başlığı altında dilekçe verme hakkı genişletilmiştir. Madde I-47'ye göre değişik üye devletlerden toplam bir milyon kişi bir araya gelip Avrupa Komisyonu'na bir kanun taslağı önerisi sunabilir. Topluluk mevzuatı bunun nasıl işleyeceğini belirtmiştir.

Vatandaşlar, dolaylı olarak ulusal parlamentoları vasıtasiyla, Birliğin kendine tahsis edilen yetkilerini aşıp aşmadığını ve ancak gereken durumlarda müdahale edip etmediğini kontrol etme hakkına sahiptir. Bu ilke sizin de bildiğiniz gibi "ikincilik" ilkesi adı altında formüle edilmiştir. Sabahleyin sayın İzmir Milletvekilinin de söylediği gibi, her devlet ya da parlamento bu kontrolü mümkün kılacak kuralları belirlemeli ve Birliğin ancak yetkileri dahilinde hareket edip etmediğinin takibini yapmalı. Fransız Anayasası'nda son yapılan değişiklikler bu konuda bazı imkanlar getirmiştir. Devlet ya da parlamento yani senato başkanı "ikincilik" ilkesi dahilinde gerekçeli kararlar çıkarabilir ve eğer Birlik organlarının yani Parlamentonun, Konseyin ve Komisyonun yetkilerini aştığını belirlerse Adalet Divanı'na gidebilir.

Avrupa parlamentosunun bütçe ve Avrupa mevzuatlarının kabulündeki rolü arttırlılmıştır.

Üçüncü kısmda vatandaşlıkla ilgili hakların çoğu ayrim gözetme yasağı altında tekrar ele alınmıştır.

Avrupa vatandaşlığı ile ilgili olarak haklar geniş bir şekilde açıklanmış ve vazifelerle ilgili çok fazla şey söylememiştir. Vazife denildiğinde buradan anlaşılması gereken, herkesin birliğin ilkelerini ve değerlerini hayatı geçirmek için üzerine düşenleri yerine getirmesi gerektidir.

Fakat bu gelişmeler içinde en değerli olanı hiç şüphesiz temel haklar şartının anayasa antlaşmasına dahil edilmesi. Temel haklar şartının IV. başlığı altında madde II-99 ve II-106 arasında vatandaşlıkla ilgili haklar belirtilmiştir. Bunları tekrar özetleyecek olursak şu haklar sıralanmıştır:

- 1- Bütün Birlik vatandaşları ikamet ettiği üye devlette o devletin tabiiyetindeki vatandaşlarla eşit koşullarda Avrupa parlamentosu seçimlerinde seçme ve seçilme hakkına sahiptir. (madde II-99)

- 2- Bütün Birlik vatandaşları ikamet ettiği üye devlette o devletin tabiiyetindeki vatandaşlarla eşit koşullarda belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkına sahiptir. (madde II-100)
- 3- İyi yönetim hakkı (birlik organlarının herkesin işlemlerini adil bir şekilde gerçekleştirmesi, yaptırımları veya cezadan önce kişinin dinlenmesi, kişinin kendisiyle ilgili dosyalara erişimi, yönetim kararlarının gerekçeli olması, birliğin haksız eylemlerinde vatandaşlara tazminat ödemesi, her vatandaşın birlik kurumlarıyla kendi dilinde yazışma hakkı) (madde II-101)
- 4- Birlik organlarının resmi belgelerine erişim hakkı (madde II-102)
- 5- Ombudsman'a başvuru hakkı (madde II-103)
- 6- Dilekçe hakkı (madde II-104)
- 7- Bütün birlilik vatandaşlarının üye devletlerde serbestçe dolaşma ve ikamet etme hakkı. Bu hak kanunu bir şekilde üye devletlerde ikamet eden üçüncü ülkelerin vatandaşlarına da verilebilir (madde II-105)
- 8- Diplomatik yardım ve konsoloslukların yardımından yararlanma hakkı (madde II-106)

Özetleyeceğiz olursak, Temel Haklar Şartı vatandaşların medeni, siyasi, sosyal ve ekonomik haklarını bir araya getirmiştir, bunların değerini belirlemiştir ve bunlara riayet edilmediğinde vatandaşların Lüksembourg topluluk mahkemesine başvurmasını mümkün kılmıştır.

Bu Anayasa şu anda sizin de bildiğiniz gibi onaylanma aşamasında. Bu onay, ya parlamento oylaması şeklinde ya da referandum şeklinde gerçekleştirilecektir. Parlamentoda oylanması biraz daha garanti, referandum ise biraz riskli bir seçenek. Ama referandumun iyi de bir yanı var ki, o da geniş halk kitlelerinin böyle önemli ve büyük bir projeyi benimsemesi için bir imkan yaratıyorsunuz. Yani vatandaşların bu proje hakkında ne düşündüğünü öğrenmek, sonuç olumsuz bile olsa referandumla yüzleşmek iyi bir şey bence. Referandum aynı zamanda temsili demokrasilerde halkın doğrudan sesini duyurabileceği tek yol. İyi olmasının yanı sıra zor da, zira bütün üye devletlerin bu anayasaya onay vermesi gerekiyor. Referandum uygulandığında tabii ki bir takım soru işaretleri oluşacaktır. Mesela Fransa'da bu konuda ciddi

tartışmalar yapıldı. 29 Mayıs'ta mesela. Evet ve hayır diyenlerin oranı eşit gibi. Kolay bir durum değil tabii ki. Sonucun ne olacağı halen kesin değil. Ama açık olan bir şey var ki, o da, tartışmalar esnasında da dile getirildiği gibi, halkın bildiği bir şeyi oylamasıdır. Sosyal boyutun ve vatandaşların ihmal edildiği çok dile getirildi. Ama unutulan bir eksiklik daha var, ki bu sadece Fransa'da değil Türkiye'de de böyledir herhalde, bu eksiklik de halkın tamamının Avrupa kurumlarını tanımadığı. Sayın Fontaine parlamento başkanıyla bu konuda ısrar etmişti. Avrupa nedir, Avrupa kurumları ne iş yapar? Bu konuda halkın bilgilendirmemiz gerekiyor demişti. Bu bilgilendirmeyi sağlamak için gerekli araçlar seferber edilmeli. Bu iş ilk okuldan itibaren başlayabilir. Çocuklara eğlenceli bir şekilde bu konularda bilgi verilebilir. Avrupa Parlamentosu nedir, Konsey nedir? Bunlar öğretilebilir. Demokrasi açısından, vatandaşların rolü açısından, insanların ne olduğunu bildiği bir metin hakkında sandığa gitmesi esastır. Bu antlaşma çok önemli ve bazı ülkelerde yaşanan tereddütlerin ve tartışmaların nedeni bu. Ne diyeceğiz? Evet mi hayır mı? Neden ve nasıl? Belli bir süredir bu konuda ne kadar telefon aldığımı hayal bile edemezsiniz. İnsanlar Avrupa kurumları nedir ne iş yapar, bu konuda bilgi istiyor. Avrupa yapılanmasının itici güçleri olan Fransa'da ve Almanya'da bile böylesine bir bilgi eksikliği olması şaşırtıcı bir şey. Bu konudaki eksikliği gidermek için her fırsatta araştırma ve işbirliği konvansiyonları oluşturuyoruz. Marmara Üniversitesi ile böyle bir işbirliği oluşturduk. Önümüzdeki hafta başında orada olacağım. Türkiye'yi, Avrupa'yı, Birlik kurumlarını tartışacağız. Mümkün olan her yerde ve her zaman bunları anlatmaya çalışın siz de. Vatandaşların bu yapılanma içinde aktif bir rol alması için bunu yapmamız gerekiyor. Dikkatiniz için hepинize teşekkür ediyorum.

LA CITOYENNETÉ EUROPÉENNE DANS LE PROCÉS DE FONCTIONNEMENT DE L'UNION EUROPÉENNE

Prof. Annie GRUBER^(*)

Avant de commencer, je voudrais remercier sincèrement Mr. le président, la cour constitutionnelle, les membres de la cour qui m'ont invité.

Je me sens particulièrement concernée par les problèmes que nous traitons. Je participe à ce symposium avec un double titre, d'abord, en tant que spécialiste du droit européenne mais surtout aussi en tant qu'une personne s'intéressant à la Turquie. Nous allons faire à Paris, une réunion de tableau ronde sur la Turquie et l'Europe qui rejoint un petit peu les discussions et les éléments que vous venez de donner et pour lesquels nous avions une audience très importante et des confrontations d'idées.

Et bien, nous parlons de la citoyenneté européenne. Nous parlons d'un sujet qui est sensible et qui prend une place de plus en plus importante dans les institutions européennes. C'est dans les faits du traité de Maastricht qui constitue, en 1992, l'acte de naissance de la citoyenneté européenne et qui crée en quelque sorte une nouvelle communauté intégrée au précédente, la communauté civique européenne. L'article 17 de ce traité précise cela comme « est citoyenne toute personne ayant la nationalité d'un Etat membre ». C'est autant dire que, depuis 1962 pendant un peu plus de 40 ans, le citoyen européen était absent des textes. Il n'était pas le seul à être absent dans les textes communautaires. Les femmes également étaient les grandes oubliées des premiers textes.

Et les traités originaires ne prévoient pas en effet les citoyennetés européens même si la dimension humain et politique de la construction européenne est très présente dans l'esprit des pères fondateurs quand ils proclament « nous ne coalisons pas des Etats, nous unissons des humains ». Derrière les réalités d'éthiques, c'est évidemment les hommes qui sont les premiers concernés. Leur volonté déterminée de mettre un terme définitif au cycle vicieux des guerres revanchardes entre l'Allemagne et la France s'est traduite de façon très empirique par la mise en commun du charbon et l'acier, d'abord, sous une autorité commune dans le traité SECA de 1951. Par la suite les deux autres communautés instituées par les traités de Rome du 25 Mars 1957 créent un marché commun (CEE), l'autre la communauté européenne de l'énergie atomique (CECA ou Euratom). Mais leur contenu procède de la même philosophie, du même dynamisme. Il s'agit en effet de contribution à une construction fonctionnelle de l'Europe politique. On met d'abord quelques choses en commun et progressivement on élargit l'espace et on élargit également les partenaires.

Mais au-delà des réalités purement économiques qui sont affichées par les traités, l'idée, le concept même de communauté induit nécessairement l'idée d'une collectivité citoyenne, une collectivité d'humains qui sont soumis aux mêmes règles de droit. En ce sens, la Cour de Justice des Communautés a pu affirmer en 1963, dans l'arrêt Van Gerndt que « la Communauté constitue plus qu'un accord qui ne créerait que des obligations (juridiques) mutuelles entre Etats contractants, elle est à l'origine d'un nouvel ordre juridique dont les sujets ne sont pas seulement les Etats membres mais également leurs ressortissants ».

Ces ressortissants des pays membres de la Communauté ne se voient reconnaître leurs premiers droits de citoyen actif que lorsqu'une décision suivie d'une Acte sur les élections européennes au suffrage universel est appliquée pour la première fois le 20 Septembre 1979. C'est d'abord l'Assemblée parlementaire européen qui s'est auto appelée Parlement européen avant que cette appellation soit officialisée par l'Acte européenne qui permet, par ce nouveau processus, l'élection d'être à la fois représentative et démocratique.

^(*) Université René Descartes (Paris V), Faculté de Droit.

Les premiers droits politiques reconnus aux citoyens européens leur ont conféré avant tout, la qualité d'électeur direct de leurs euro députés.

Cependant, et malgré ces premières avancées, la critique a été persistante d'une Europe qui soit uniquement une Europe économique, juridique, technique de plus en plus complexe. On a accusé la commission d'exercer une autorité, une technocratie. Et le résultat était de conduire à désaffections de l'opinion publique vis-à-vis de l'Europe pour les pays européens et pour les citoyens européens. Cette construction n'a pas suscité l'enthousiasme des foules aux premières élections européennes qui ne dépasse pas 40%. On a convaincu que les citoyens ne se sont pas encore véritablement concernés.

La méconnaissance quasi générale des institutions doublée d'un désintérêt manifeste a conduit progressivement à une véritable prise de conscience de l'insuffisance du civisme européen et de la nécessité de conduire une politique nouvelle, une politique du citoyen qui s'est inscrite dans les conclusions de la présidence du Conseil européenne de Fontainebleau en Juin 1984. Et ce conseil européen va donner une mission générale qui est assignée à la communauté « de prendre des mesures propres à renforcer et promouvoir son identité, son identité et son image auprès des citoyens et dans le monde ». Pour préparer ces mesures une commission ad hoc pour l'Europe des citoyens (le Comité Adonnino) était constituée qui va d'abord donner un rapport intérimaire au conseil de Bruxelles en 1985 puis un rapport final qui va permettre de concrétiser les premières idées.

« L'Europe du citoyen » va d'abord apparaître à travers des symboles très forts, à travers le drapeau (Un cercle de douze étoiles puisqu'il n'y avait que douze Etats à l'époque) et d'un hymne (l'hymne à la Jove) qui seront inaugurés le 29 Mai 1986 devant le bâtiment des communautés à Bruxelles. Mais le rapport du comité Adonnino vaut également être la base de nombreuses mesures pour permettre de faciliter la libre circulation des personnes, des biens, des capitaux, et surtout la possibilité d'avoir un accès à l'emploi dans le pays européens de leur choix.

Mais il existe encore une marge entre cet Europe des citoyens et la citoyenneté européenne qui s'inscrit donc pour la première fois dans le traité l'union. Et ce n'est pas par hasard que ce soit à Maastricht qu'on parle pour la première fois des citoyennetés européennes. Nouveau traité marque de façon très nette une rupture avec ce qui avait pu être avant la construction des communautés. Désormais, la construction ne s'affiche pas uniquement comme économique, comme on le lui reprochait. Elle veut être résolument politique. Et à cet égard, l'article A (qui est devenu l'article 1 du traité sur l'union européenne) pose un principe très clair. « Le présent traité marque une nouvelle étape dans le processus créant une union sans cesse plus étroite entre les peuples de l'Europe dans laquelle les décisions sont prises le plus près possible des citoyens ».

Conformément à ce principe affiché c'est un véritable statut du citoyen européen qui va être mis en place par le traité ; à la fois par l'apparition de droits civiques fondamentaux qui sont définis aux articles 19 et suivants, et par renforcement très significatif des pouvoirs du parlement, la seule institution à être élue au suffrage universel démocratiquement.

Par la suite, le traité d'Amsterdam 17 Juin 1997 va compléter ce premier dispositif en fixant parmi les principaux objectifs de l'union outre « la défense de l'emploi, la protection des droits et des intérêts des ressortissants de ses Etats membres par l'instauration d'une citoyenneté de l'union »... qu'il convient même de « renforcer ».

A son tour ce texte sera complété par le traité de Nice du 26 Février 2001. Je rappelle qu'il est le droit positif actuel et ce droit insiste sur le fait qu'il faut peut-être aller de l'avant mais il faut surtout aller à l'avant pour les droits des citoyens. Et jusqu'à ce que le texte du traité qui établisse une constitution pour l'Europe signé 29 Octobre 2004 ne soit définitivement ratifiée, cet ensemble des traités constitue toujours le droit positif.

Pour comprendre la place de la citoyenneté européenne et son rôle opérationnel dans le fonctionnement des institutions de l'union, il nous faut donc examiner d'abord les

dispositions qui consacrent son statut non seulement dans les Traité de l'Union qui se sont considérablement enrichis, mais aussi dans le traité constitutionnel dont l'entrée en vigueur est prévu au 1 Novembre 2006 si tout va bien, c'est-à-dire si d'ici là les 25 ratifications sont obtenus soit par voie parlementaire soit par voie référendaire.

Nous allons donc voir le système. D'abord, la citoyenneté dans les traités d'union.

Si on considère tour à tour, mais sans entrer non tous les détails, les différents éléments du statut du citoyen européen à travers les 3 traités de l'Union, on constate un élargissement constant de tous les droits qui lui sont attachés et qui affirme une identité européenne.

Pour le premier traité d'abord, le traité Maastricht (7 Février 1992), les droits civiques sont nombreux ils sont d'importance tout à fait inégale. Il y a d'abord certains des droits qui étaient déjà inscrits, qui étaient déjà acquis comme l'élection du parlement européen au suffrage universel. L'article 19 de CE, c'est à dire de la communauté économique, reprend ce droit en ajoutant un autre très novateur pour un certain nombres d'Etats qui réservaient jusque là les droits de vote et de l'éligibilité alors seuls nationaux. Il s'agit pour les citoyens de l'union qui résident dans un Etat membre dont ils n'ont pas la nationalité, du droit de vote et de l'éligibilité aux élections municipales. Mais il est clair qu'il ne s'agit que les élections municipales. Une directive du Conseil en date le 19 Décembre 1994 en fixe les modalités d'application. Et chaque Etat a du transcrire l'article 3 de cette directive dans son droit interne. L'article 3 de directive précise que toute personne qui, au jour des élections est :

1- citoyen l'union,

2- sans en avoir la nationalité, réunit les conditions auxquelles la législation de l'Etat membre de résidence subordonne le droit de vote et d'éligibilité de ses ressortissants

a le droit de vote et d'éligibilité aux élections municipales dans cet Etat membre.

Du point de vue fonctionnel, la deuxième condition de cet article signifie clairement que chaque Etat membre fixe son régime électoral des élections municipales, ça c'est claire. Il ressort de sa nationalité, son foie souveraine. Et les citoyens européens concernés doivent se soumettre aux conditions fixées par ce régime. Si je prends le cas de la France, il faut avoir 18 ans accomplis. Il faut être inscrit sur la liste électorale de la commune, ne pas être déchue de ses droits électoraux par une condamnation que l'on qualifie généralement dans les textes comme « infamante » (une condamnation pénale à un crime ou à un délit).

La France qui faisait partie des Etats qui réservaient son droit de vote et d'éligibilité à leurs nationaux a du modifié en conséquence sa constitution par une première révision en date du 25 Juin 1992 qui a encore ajouté au texte initial un nouveau titre 14 « des communautés européennes et de l'union européenne ».

En pratique, seuls les intéressés par la vie locale à laquelle ils souhaitent prendre une partie s'inscrivent sur les listes électorales de leur Etat de résidence; ce n'est pas la majorité. Généralement c'est une forte, c'est une petite minorité. Et si je prends les citoyens européens installés en France pour les élections municipales de 2001 qui sont les dernières élections que nous avons eu, il y a eu 16% de citoyens qui se sont effectivement inscrits sur les listes électorales et qui ont accompli les formalités pour être électeurs et éligibles.

Pour les citoyens européens qui résident dans un pays membre dont ils n'ont pas la nationalité, le droit de vote et d'éligibilité au parlement européen est également tout naturellement prévue par le même article 19 du traité Maastricht. Et une directive du conseil a prévue les modalités d'application. C'est une directive du Conseil en date du 6 Décembre 1993 relative aux élections au Parlement européen qui prévoit que les Etats incorporent cela dans leur droit interne. La encore, c'est une minorité de citoyens européens qui mettent en pratique ce droit = 6 % seulement des électeurs aux élections européennes de 1999 (4,35 % en France).

Le traité de Maastricht qui prévoit par ailleurs le droit de circuler, de séjourner dans les Etats membres apporte un nouveau droit à la protection diplomatique et consulaire dans les Etats tiers dans lesquels l'Etat dont le citoyen l'union est un ressortissant n'est pas représenté. C'est l'article 20 du traité.

C'est encore ce traité qui reconnaît un droit de pétition devant le parlement européenne. Moins complet qu'aujourd'hui, il n'autorise au moins tous citoyens de l'union et aussi toute personne physique ou morale qui a son siège dans un Etat membre, de présenter à titre individuel ou collectif, on oublie souvent le titre individuel, un sujet, une pétition pour attirer l'attention du parlement sur un sujet qui intéresse la communauté. Alors le plus souvent, les questions qui sont posées quand on regarde les statistiques des pétitions qui parviennent ; c'est l'environnement, ce sont les questions sociales qui reviennent le plus souvent ou encore la libre circulation. Il y en a actuellement entre 1200 et 1400 qui sont déposées chaque année devant le parlement.

Le traité institue également un médiateur européen (article 195 de la CE) nommé par le Parlement de Strasbourg. Et cette nouvelle institution qui s'inscrit dans la logique démocratique vise à mieux protéger les droits des citoyens contre tous les cas. Je dirai en utilisant un terme français de « mal administration », c'est à dire tout ce qu'il ne va pas dans l'administration, tout ce qu'il n'est pas correct, les insuffisances. Je ne veux pas entrer dans les détails. On parle de la discrimination, des retards etc..... Le terme est très large.

La plainte doit avoir été précédée par des démarches approprié auprès des institutions qui sont en cause pour leur donner un sorte de droit de réponse pour se mettre en conformité avec une bonne administration. Et ce n'est qu'en suite effectivement que le médiateur recherche une solution après l'enquête avec l'institution qui peut être remise en cause.

Mais ce qui est intéressant c'est le traité de Maastricht prévoit un suivi de tous ces dispositions par des rapports qui devaient être faits tous les 3 ans par la commission aux institutions communautaires, conseil, parlement et comité économique et social. Alors, l'ensemble de ces droits est appelé à évaluer.

Et à coté de ces droits civiques, il y a le renforcement des pouvoirs du parlement européen qui vise, plus précisément, que les décisions soient prises le plus proche possible des citoyens. Le Parlement européen élu au suffrage universel est plus proches des citoyens que d'autres institutions. La participation à la désignation des membres de la commission, le droit de pétition, la désignation du médiateur, la création des commissions d'enquête et surtout la codécision sur laquelle je ne reviens pas.

Toutes ces dispositions évidemment sont complétées par les autres traités. Le second traité en 1997 apporte un changement radical, un changement radical qui s'inscrit dans la continuité en comblant une nouvelle lacune qui avait été longtemps décidée, dénoncée à savoir le manque de dimension sociale des différents traités. On disait il n'y a pas le citoyen dans le premier traité et bien la dimension sociale non plus. Ici c'est l'emploi et les droits des citoyens qui sont placés au coeur de l'union avec une volonté politique délibéré afin de développer une citoyenneté européenne. Non seulement l'article 2 assigne un niveau d'emploi élevé comme l'objectif de l'union mais il devient une mission essentielle de la communauté en liaison avec toutes les politiques économiques. On ne peut pas faire l'abstraction de la dimension sociale dans toutes ces différentes politiques telles qu'elles soient. Il faut dire qu'en 1997, avec 18 millions chômeurs, l'Europe traitait là d'un problème qui était très sensible et qui doit être particulièrement sensible pour les citoyens.

Mais c'est surtout le point donné par le traité aux droits de l'homme et aux droits fondamentaux qui permet de mieux mesurer encore le renforcement du statut du citoyen européen. Pensant les droits de l'homme, l'article 6 des dispositions communes rappellent que l'union est fondée sur les principes de la liberté, de la démocratie, du respect des droits de l'homme et des libertés fondamentales ainsi que de l'Etat de droit. Ça fait partie des critères de Kopenheg, ce sont des notions que vous connaissez parfaitement bien. Mais ce

qui est intéressant, c'est que ce traité implique vraiment, pour la première fois d'ailleurs, une procédure de fonction auquel on a fait, on a touché ce matin un petit peu en cas de violation des principes par un Etat membre.

Dans une telle hypothèse, le conseil, réuni au niveau des chefs d'Etat et des gouvernements, statuant à l'unanimité, après l'avis conforme du parlement européen peut, « dans un premier temps constater l'existence des violations graves par un Etat membre des principes; et appeler l'Etat incriminé qui est auteur de la violation à venir expliquer, à essayer d'éclairer le problème. Et seulement après, et bien les sanctions peuvent être prononcées y compris l'abstention du droit de vote au sein du conseil qui est certainement une privation des droits essentiels au sein de l'union.

Au titre des garanties accordées aux citoyens de l'union figure le droit à la différence. Le droit à la différence implique l'interdiction de toute discrimination exercée, en raison la nationalité (c'est l'article 12 du traité), ou fondé sur le sexe, la race, l'origine ethnique, la religion, les convictions, un handicap, l'âge, l'orientation sexuelle.

Les droits fondamentaux recouvrent, pour leur fait, aussi bien les dispositions sociales intéressant l'amélioration des conditions de vie et de travail, la protection sociale, dialogue social, développement des ressources humaines, la lutte contre l'exclusion et la pauvreté qui est un grand problème encore dans nos pays européens. Il ne faut pas l'oublier. Le principe d'égalité entre les hommes et les femmes en matière d'emploi et de travail, la c'est un problème qui revient très souvent parce qu'il est loin encore d'être l'objet d'une bonne application. Et très récemment, en France au mois Janvier, on a vraiment des voeux du notre président de la république. Il serait bon quand même de mettre, par exemple ; ce principe à travail salaire égal, en application car les écarts entre les salaires dans le privé, entre salaires féminins et salaires masculins tournent toujours entre 25et 30%. Donc, c'est une même un écart important.

On ajoute encore les dispositions qui intéressent plus spécialement la citoyenneté de l'union, qui prévoit le droit de tous citoyens d'écrire aux institutions ou aux organes tel qu'ils soient, dans sa langue maternelle (i compris d'ailleurs le médiateur) et d'obtenir des réponses rédigées dans sa propre langue, dans la même langue. C'est un droit essentiel reconnu aux citoyens d'obtenir des informations officielles sur le fonctionnement des institutions de la communauté, et ces droits nouveaux sont consacrés par le traité de même que la transparence. Et là aussi ce droit a été évoqué ce matin. C'est à dire le droit d'accès aux documents du parlement européen, du conseil de la commission. Et les derniers textes ajoutent toutes les institutions i compris celles qui sont créées par l'union. Sauf exception, car il y a toujours ce droit d'action document administratif des exceptions qui sont justifiées, le secret et parfois une bonne chose.

On trouve également toujours dans ces droits fondamentaux, la protection, la diversité culturelle si importante, l'amélioration de la santé publique, la promotion du consommateur qui est envisagé dans une conception ensemble et pas seulement économique ; c'est à dire qu'on aura de plus en plus une place importante. Vous le savez les principes de précautions dans notre droit communautaire, précautions à l'égard des règles de sécurité sanitaire. Par exemple ; vis à vis des aliments. C'est une place importante de notre édifice législatif communautaire et c'est une place qu'il ne faut pas négliger. Sans oublier les exigences nouvelles en matière de protection et amélioration de la qualité d'environnement.

Ces droits sont repris et complétés plus modestement par le traité de Nice du 16 Février 2001. Ce troisième traité de l'Union est de droits positifs et que si par malheur en fin, je ne sais pas, si le traité n'était pas ratifié par tous les Etats il va demeurer le droit positif. Ce traité a été en quelques sortes adopté pour régler les questions qui étaient restées du Traité d'Amsterdam, comme la composition et la taille de la commission, de la pondération des voies au sein du conseil qui est une question qui est toujours très importante, ou encore l'extension du vote à la majorité qualifiée pour éviter cette masse de décision unanimité qui bloque évidemment le processus d'élargissement. Et bien tous ces reliquats d'Amsterdam se

sont ajoutés d'autre dossier. Les coopérations renforcées parmi les institutions qui jouent un rôle important dans la reconstruction actuelle sont aussi réalisées.

Les difficultés qui ont été rencontrées au moment du sommet de Nice se sont traduites à deux reprises, d'abord par une signature différée du traité de 10 Décembre 2001, et vous avez la signature en date du 16 Février 2001, ce n'est pas par hasard, c'est juste au dernier moment. Il y a eu des compromis, des discussions de couloir haut pour obtenir au final un texte qui n'est pas parfait. Il prévoit déjà, par ce caractère inachevé haut, son complément ou son remplacement. Même déclaration relative à l'avenir de l'union proclame la convocation d'une nouvelle conférence intergouvernementale. Des 2001, donc vraiment sans retard pour traiter d'une nouvelle liste de questions qui pourrait apparaître comme un nouveau reliquat de Nice, comme il y a eu reliquat d'Amsterdam. Il y a toute une série de questions qui n'avait pas pu être abordées. Et puis, la deuxième difficulté de ce texte, c'est évidemment le défaut, le refus de ratification. C'est Hollande qui avait refusé de ratifier. Et c'est par second référendum qu'elle a pu accepter le texte tel qu'il était.

Alors malgré tous les défauts et bien que la citoyenneté européenne ne figure pas non plus comme les essentiels des préoccupations à Nice elle est quand même développé. Le texte de Nice renforce malgré tous, la protection des droits fondamentaux par une nouvelle procédure d'alerte qui n'existe pas en Amsterdam. A propos je vous ai parlé de premières fonctions possibles, je vous ai décrit le mécanisme un peu rapidement. Mais la procédure d'alerte, c'est un préliminaire en quelque sorte à tous procédure de fonctions d'un Etat membre dans le cas qu'il viole éventuellement un droit de l'homme, un droit ou un principe fondamental. Et au terme de l'article 7, paragraphes 1 du traité de Nice, du nouveau traité de l'union européenne ; « Le conseil, sur la proposition motivé d'un tiers des Etats membres, du parlement européen ou de la commission, à la majorité des quatre – cinquième de ses membres, donc une majorité qualifiée lourde, peut constater et bien l'existence d'un risque clair de violation grave des principes énoncés à l'article 6 sur le principe des droits de l'homme etc. et adresser des recommandations appropriées à cet Etat qui risque de se mettre en fautes graves. Et c'est une procédure qui est évidemment et essentiellement une procédure destiné à convaincre l'Etat de rentrer dans le bon ordre du droit communautaire.

On oubliera peut-être les difficultés, mais il y a une chose que l'on n'oubliera pas. C'est que le traité de Nice reste attaché à la proclamation conjointe par le conseil, le parlement européen et la commission de la Charte des Droits Fondamentaux de l'union européenne. Et là, cette Charte qui est proclamée le 7 Décembre 2000 est un texte très important. Elle a en effet d'abord l'immense mérite de focaliser tous les objectifs de rapprochement des citoyens avec l'union en donnant pour la première fois une véritable dimension humaine à la construction européenne. C'est à dire qu'elle n'est plus seulement destinée, par ses évocations d'origines, à réaliser un espace de paix. C'est un bel idéal bien sûr et c'est le premier fondamentale qui reste idéal de paix, espace de paix, espace économique. Mais aussi à faire valoir et à faire respecter un espace de civilisation, c'est un tout autre terme. Un espace de civilisation qui soit fondé sur les valeurs communes, propres à l'identité européenne. C'est un texte de très haute valeur symbolique, comme je l'ai souvent écrit. Cette charte réuni pour la première fois des droits et des libertés qui étaient jusqu'à la dispersés dans certains nombres de textes. Elle a le mérite de s'associer de nouveaux droits adoptés à notre époque. Elle est par ailleurs, elle est également exemplaire par l'originalité de sa procédure de l'élaboration. Une procédure inédite qui associe démocratiquement pour la première fois 4 catégories de représentants et qui vont servir de modèle à la convention, qui va précisément rédiger le traité constitutif d'une nouvelle constitution. Je ne reviens pas sur la constitution de la convention, vous la connaissez. Elle est d'ailleurs renforcée au moment de la convention.

Et en fin, la transparence des travaux, c'était la première fois à Nice. Cette transparence des travaux de la conférence intergouvernementale de la convention pour la charte a été assurée, par la publicité par écrit de tous les documents, c'est une première, et également par la création d'un site Internet, là encore une première mis en place

spécialement à cet effet qui permettait de former un forum pour la société civile ; les différentes associations, les représentants des différents intérêts de pouvoir. Cette ouverture qui est doublement démocratique par la composition de la convention et la transparence de la procédure va donc inspirer les travaux qui vont permettre par un dispositif novateur. La révision de traité de Nice qui va aboutir au traité constitutionnel en cours de ratification. Cette charte n'a aucune valeur juridique contraignante. Aujourd'hui elle n'a toujours pas valeur contraignante. Mais c'est un texte de référence moral. En définissant le fondement de civilisation des Etats membres de l'union, cette valeur morale est indéniable, elle peut être considérée comme l'âme de l'Europe.

Et bien le texte du traité constitutionnel, en consacrant solennellement la valeur juridique de la charte, consacre plus largement encore la citoyenneté européenne et les droits qui s'y rattachent.

A l'égard de la citoyenneté l'union d'abord le futur traité dispose à l'article 1, je cite ; « Toute personne ayant la nationalité d'un Etat membre possède la citoyenneté de l'union. La citoyenneté de l'union s'ajoute à la citoyenneté nationale et ne la remplace pas ». Bien sur, il n'y a rien nouveau, mais il souligne le caractère aditif de la citoyenneté européenne, on est d'abord le national d'un Etat membre et ensuite la citoyen européenne.

L'article 1.10.2 précise ensuite que les citoyens unions jouissent des droits et sont soumis aux devoirs prévus par les constitutions. Ce texte distingue en conséquence,

1- le droit de circuler et de séjourner librement sur les territoires des Etats membres.

2- le droit de vote et d'éligibilité aux élections du parlement européen et aux élections municipales dans l'Etat membre de résidence, dans les mêmes conditions que les ressortissants de cet Etat. Une nouvelle fois la constitution reprécise que le droit de vote et d'éligibilité aux élections municipales peut être accordés aux citoyens de l'union résidant en France. Ces citoyens ne peuvent exercer les fonctions de maire et d'adjoint, ni participer à la désignation et des élections des sénateurs. Une loi organique votée dans le même terme par les deux assemblés détermine les conditions d'application du présent article. Alors deux remarques : D'abord ces droits de vote et d'éligibilité aux élections municipales étaient déjà acquis dans tous les pays membres, de la communauté, y compris en France bien entendu. Nous l'avions appliqué depuis 2001. Mais là, ce qui est rajouté ici était l'objet d'un débat. Lorsqu'on est élu conseiller municipal, le premier acte du conseil municipal qui serait uni à son maire. Mais le problème était de savoir si ces élections couvraient les élections du maire ; c'est à dire les exécutifs du conseil municipal ? La réponse est non. Et la réponse comme elle a été l'objet de beaucoup discussions « est-ce qu'il y avait d'autres élections possibles ouvertes aux résidants, aux citoyens européens résidants en France ». La réponse est clairement inscrite dans la constitution. La réponse est non. Ils peuvent être citoyens européens donc candidats aux élections municipales pour être conseiller municipal, pour participer à l'organe qui est essentiel car n'oublions pas que ce conseil c'est le conseil municipal qui décide, qui prend, qui exécute les décisions du maire et qui propose. Mais ils ne peuvent pas être électeur et éligible aux autres élections. Donc le texte constitutionnel a simplement clarifié ce qui pourrait paraître encore dans les certaines une ambiguïté ou disons une difficulté d'application.

3- le droit de bénéficier sur les territoires d'un Etat tiers la protection diplomatique et consulaire. Ça n'a rien changé par rapport aux dispositifs précédents.

4- Le droit d'adresser des pétitions au parlement européen, de recourir au médiateur ainsi que le droit de s'adresser aux institutions, ça n'a rien changé encore. Le titre 6 de la première partie consacré à la vie démocratique de l'union élargit seulement le droit de pétition en précisant d'une façon claire un droit d'initiative citoyen qui permet un millions de citoyens issus des plusieurs d'Etat membre, de demander à la commission dans le cadre de ses attributions de soumettre une proposition, c'est une proposition de loi approprié. C'est la loi européenne qui arrête évidemment les procédures. Par ailleurs, indirectement, les citoyens bénéficient du droit reconnu aux parlements nationaux de veiller à ce que l'union ne

dépasse pas ses droits et ne décide que dans les cas où son intervention est plus efficace que celle des Etats. Vous connaissez la formulation du principe de subsidiarité dont on a déjà parlé, et la encore dans la dernière révision constitutionnelle française, il a été dit ce matin par Mr. le député d'Izmir que il revenait à chaque Etat et à chaque parlement national de mettre les règles qui permettraient ce contrôle que le parlement européen ne dépasse pas ces droits. Et bien c'est traduit dans la nouvelle loi constitutionnelle française par le fait que l'assemblé nationale ou le sénat peuvent mettre un avis motivé sur la conformité d'un projet d'acte législatif au principe de subsidiarité. L'avis est adressée par le président d'assemblé concernée, c'est à dire soit l'assemblé nationale soit le sénat, au président du parlement européen, du conseil et de la commission de l'union européenne. Le gouvernement peut évidemment former un recours devant la Cour de justice s'il y a un dépassement de ce droit de subsidiarité. Le parlement a des pouvoirs accrus bien sur pour l'adoption du budget, pour le vote des lois européennes. On remarquera que la troisième partie reprend la plupart des dispositions qui intéressent la citoyenneté en les traitant sous un angle qui est très particulier. C'est une espèce de focalisation sur la non-discrimination. Donc tout est revu sous l'angle de la non-discrimination.

L'apport la plus précieux de tout cela, c'est évidemment la corporation de la charte des droits fondamentaux de l'union européenne.

Le titre 5 de la charte consacré à la citoyenneté se retrouve aux articles 99 à 106. Et on y trouve tous les droits que j'ai déjà dit, je ne vais pas les répéter.

Simplement, plus largement la charte affirme des droits civiles et politiques, économiques et sociaux qui s'acquièrent et en détermine la valeur essentielle, valeur de droit en permettant aux citoyens de les faire respecter devant le juge, devant le juge communautaire de Luxembourg. Je conclurai puisque l'on parle des droits. Ce traité est soumis actuellement à référendum. Les procédures de ratification peuvent suivre la voie parlementaire qui est généralement, qui ne pose pas de problèmes et la voie référendaire qui est plus risquée. Que dire sur cette voie référendaire ? Lorsque l'on va mettre les citoyens européens en première ligne, lorsque l'on veut que les sociétés adhèrent à un projet aussi important que celui-ci, ce n'est pas une mauvaise chose que d'affronter le référendum. Le référendum c'est évidemment l'accord populaire par excellence le seul moyen de démocratie directe que nous connaissons dans nos constitutions représentatives. Il est évident que c'est une difficulté, c'est aussi une difficulté parce qu'il faut l'obtenir et il faut obtenir la ratification d'un 25 Etat et que chaque Etat qui utilise cette voie met un point interrogation. La France en premier pour le 29 Mai ou la question est très discutée en France. Si on demandait le résultat, je serai bien embarrassée, c'est fifty fifty en euro entre les deux. Donc on ne sait pas trop quels seront les résultats. Je le disais en midi en discutant, je militerais toujours pour que les citoyens votent leurs biens mais qu'ils votent pour quelques choses qu'ils connaissent. On a parlé du déficit du citoyen, on a parlé du déficit de l'aspect social, ou de la dimension des femmes la constitution. Mais on oublie un déficit qui existe dans nos pays actuel en Europe et vous vous rencontrerez le problème vous aussi en Turquie. C'est la méconnaissance des institutions européennes par l'ensemble de la population. Il y a des moyens quand même. Je me rappelle que Nicole Fontaine, quand elle était présidente du parlement, insistait énormément pour dire il faut informer la population sur ce qu'est l'Europe, sur ce les institutions. Moi, je pense que pour les petits enfants dans le primaire, on peut trouver des pédagogies adaptées et amusantes pour expliquer ce que sont les institutions européennes, ce qui est la commission, le parlement. Il est fondamental du point vu de démocratie et du rôle des citoyens de voter pour des textes connus. Le traité est important. C'est une des raisons des hésitations de certains pays qui discutent, qu'est ce qu'on va dire oui ou non. Pourquoi ? Comment ? Qu'est-ce que c'est la constitution européenne ? Vous ne pouvez pas trouver si vous imaginez le nombre de coup de téléphone que je reçois depuis un certain temps pour dire dites nous, expliquez nous, venez nous parler des institutions. C'est dramatique de penser qu'on est parmi les moteurs, la France, l'Allemagne, moteurs de la constitution européenne il y ait encore une grande méconnaissance. De notre part, je milite

pour cette question et on essaie chaque fois que l'on le peut. Je rappelle toujours qu'avec le Mr. Cabboglou nous avons initié une convention de coopération et de recherche avec l'Université de Marmara. J'y serais en début de semaine. Nous parlerons de la Turquie et de l'Europe, nous parlerons des institutions européennes partout, toujours. Expliquer les institutions pour les mieux faire comprendre, mieux comprendre les choses et pour que ce rôle de citoyen soit pleinement actif. Voila, je vous remercie pour votre attention.